Over de construeerbaarheid van gehele hoeken

Dick Klingens
maart 2005

1. Inleiding

In de getallentheorie worden algebraïsche getallen gedefinieerd via rationale veeltermen f van de n-de graad in één onbekende:

$$f(x) = c_n x^n + c_{n-1} x^{n-1} + \cdots + c_1 x + c_0 \quad (c_i \in \mathrm{Q})$$

Een **algebraïsch getal** is dan een oplossing (wortel) van de vergelijking $f(x) = 0$.
Een echte deelverzameling van de algebraïsche getallen vormen de **construeerbare getallen**; dit zijn getallen die de lengte zijn van een lijnstuk dat *met passer en liniaal* geconstrueerd kan worden.
Voorbeelden van construeerbare getallen zijn:

$$1,\ 2,\ \sqrt{3},\ \frac{22}{7},\ \sqrt{\frac{1+\sqrt{2}}{3}}$$

Over construeerbare getallen het volgende:

- Alle construeerbare getallen ontstaan uit 0 en 1 door (herhaald) optellen, aftrekken, vermenigvuldigen, delen en vierkantsworteltrekken.
- Elk construeerbaar getal is oplossing van een vergelijking van de vorm $f(x) = 0$, als bovenstaand, maar nu met c_i geheel. De kleinst mogelijke n die we hier kunnen nemen, is een macht van 2.

We zullen in het onderstaande alleen kijken naar het **construeerbaar** zijn van hoeken van een *geheel* aantal graden.

2. Construeerbaarheid

Het construeerbaar zijn van hoeken leggen we vast via construeerbare lijnstukken, omdat dat het verband tussen construeerbare hoeken en construeerbare getallen duidelijk maakt.

Definitie. Een hoek van $a°$ is construeerbaar indien de benen van die hoek construeerbaar zijn als lijnstukken met lengte $\sin(a°)$ en $\cos(a°)$.

We gaan daarbij uit van het volgende axioma.

Axioma. *Een lijnstuk met lengte* 1 *is construeerbaar*.

Gevolg. Een lijnstuk met lengte 2 is construeerbaar.

Voorbeelden

$BAC = 45°$	$BAC = 60°$, $BAE = 30°$
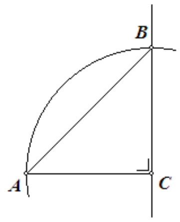	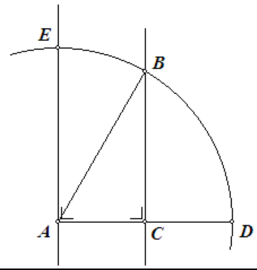
$AC = 1$	$AD = 2$

Hoeken van 90°, 45°, 60°, 30° zijn dus construeerbaar.

Eenvoudig is na te gaan dat:

Stelling 1. *Als een hoek van $a°$ construeerbaar is, dan zijn ook de hoeken van*

$$\frac{a°}{2},\ \frac{a°}{4},\ \ldots,\ \frac{a°}{2^k}$$

(*met* $k \in \mathrm{N}$) *construeerbaar*.

en dat:

Stelling 2. *Als een hoek van $a°$ construeerbaar is, dan zijn ook de hoeken van*

$$2a°, 3a°, \ldots, ka°$$

(*met* $k \in \mathrm{N}$) *construeerbaar*.

Mogelijke meetkundige constructies behorende bij stelling 1 en stelling 2 staan in de volgende figuur.

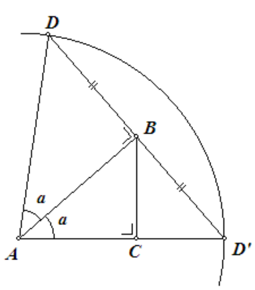

Bisectie van hoek *DAD'* (hier met een grootte van $2a°$):
- Bepaal de punten *D* en *D'* op de benen van hoek *A* met *DA* = *D'A*.
- Bepaal het midden *B* van *DD'*.
- De lijn *AB* deelt de beschouwde hoek middendoor.

Verdubbeling van de hoek *BAC* (ter grootte van $a°$):
- Teken een loodlijn in *B* op *AB* en bepaal het snijpunt *D'* met het been *AC*.
- Bepaal het punt *D* op die loodlijn met *BD* = *BD'*.
- Hoek *DAD'* is dan de verdubbelde hoek.

3. Waarom een hoek van 3° bijzonder is

Stelling 3. *Een hoek van 3° is construeerbaar*.

Bewijs. We weten dat een regelmatige vijfhoek construeerbaar is, en daarmee dus een hoek van 72° (zie ook de Opmerking onder dit bewijs). We hebben hierboven gezien, dat een hoek van 60° construeerbaar is.
Volgens stelling 1 zijn dan de volgende hoeken construeerbaar:

$$\frac{72°}{2}=36°,\ \frac{36°}{2}=18°,\ \frac{18°}{2}=9°,\ \frac{9°}{2}=4\tfrac{1}{2}°\ \ (=4°30')$$
$$\frac{60°}{2}=30°,\ \frac{30°}{2}=15°,\ \frac{15°}{2}=7\tfrac{1}{2}°\ \ (=7°30')$$

Dus ook het verschil van beide laatste hoeken is construeerbaar, en dat is een hoek van 3°.

Een alternatief bewijs. Een hoek van 72° - 60° = 12° is construeerbaar, en volgens stelling 1 dan ook hoeken van:

$$\frac{12°}{2}=6°,\ \frac{6°}{2}=3°$$

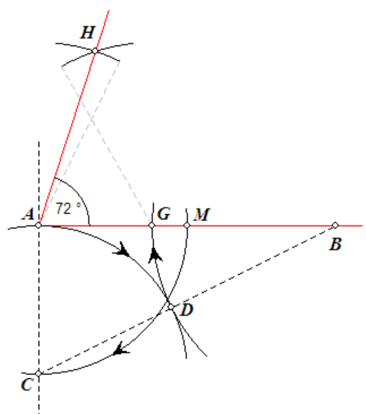

Constructie van een hoek van 72°
AB is een (gegeven) been van de te construeren hoek.
M is het midden van het lijnstuk *AB*.
Met de van een pijl voorziene cirkels *A*(*M*), *C*(*A*) en *B*(*D*) is het punt *G* op *AB* geconstrueerd. Het punt *G* verdeelt dan het lijnstuk *BA* in uiterste en middelste reden ($BG^2 = BA \cdot GA$; *gulden snede*).
De cirkels *G*(*B*) en *A*(*GB*) snijden elkaar in een punt *H*.
De lijn *AH* is het tweede been van de te construeren hoek.

Opmerking. De construeerbaarheid van een hoek van 72° is ook als volgt aan te tonen.
Uit de goniometrie weten we:

$$\begin{aligned}\sin 3\alpha &= \sin(2\alpha+\alpha)=\sin 2\alpha\cos\alpha+\cos 2\alpha\sin\alpha\\ &= 2\sin\alpha(1-\sin^2\alpha)+(1-2\sin^2 a)\sin a\\ &= 3\sin\alpha-4\sin^3\alpha\end{aligned}$$

en

$$\begin{aligned}\cos 3\alpha &= \cos(2\alpha+\alpha)=\cos 2\alpha\cos\alpha-\sin 2\alpha\sin\alpha\\ &= (1-2\sin^2\alpha)\cos\alpha-2\sin^2\alpha\cos\alpha\\ &= (1-4\sin^2\alpha)\cos\alpha\end{aligned}$$

Met behulp van deze formules vinden we

$$\begin{aligned}\sin 5\alpha &= \sin(3\alpha+2\alpha)=\sin 3\alpha\cos 2\alpha+\cos 3\alpha\sin 2\alpha\\ &= (3\sin\alpha-4\sin^3\alpha)(1-2\sin^2\alpha)+(1-4\sin^2\alpha)\cos\alpha\cdot 2\sin\alpha\cos\alpha\end{aligned}$$

En na enig rekenwerk:

$$\sin 5\alpha = 5\sin\alpha-20\sin^3\alpha+16\sin^5\alpha$$

Voor $\alpha=72°$ en $x=\sin\alpha$ gaat deze uitdrukking over in de vergelijking:

$$0=5x-20x^3+16x^5$$

N.b. Ook voor $\alpha=36°$ vinden we bovenstaande uitdrukking! Ook $x=\sin 36°$ is een oplossing van die vergelijking.

Na deling door *x* vinden we dan:

$$16x^4 - 20x^2 + 5 = 0$$
$$64x^4 - 80x^2 + 25 = 5$$
$$(8x^2 - 5)^2 = 5$$
Hieruit volgen twee positieve waarden van x (negatieve waarden vervallen wegens $0 < x < 1$), te weten:
$$x = \sqrt{\frac{5+\sqrt{5}}{8}},\ \ x = \sqrt{\frac{5-\sqrt{5}}{8}}$$
De grootste van beide is dan gelijk aan $\sin 72°$ (de andere is gelijk aan $\sin 36°$), omdat sin x een stijgende functie is op het interval [0, ½π].

Zodat: $\sin 72° = \sqrt{\dfrac{5+\sqrt{5}}{8}}$.

Dan is $\cos^2 72° = 1 - \sin^2 72° = 1 - \dfrac{5+\sqrt{5}}{8} = \dfrac{3-\sqrt{5}}{8} = \dfrac{6-2\sqrt{5}}{16}$.

En: $\cos 72° = \dfrac{-1+\sqrt{5}}{4}$.

Waarmee is aangetoond, dat een hoek van 72° construeerbaar is (per definitie).

Gevolg 3. *Uit stelling 2 en 3 volgt: Elk veelvoud van een hoek van* 3° *is construeerbaar*.

Stelling 4. *Als een hoek van ka*° (met $k \in \mathrm{N}$) *niet construeerbaar is, dan is een hoek van a*° *niet construeerbaar*.

Bewijs. Stel de hoek van a° is *wel* construeerbaar. Dan is volgens stelling 2 ook de hoek van ka° construeerbaar.
Tegenspraak. Dus stelling 4 is juist.

Stelling 5. *Een hoek van* 20° *is niet construeerbaar*.

Bewijs. We gebruiken de hierboven reeds gebruikte uitdrukking voor $\cos 3\alpha$ (zie de Opmerking bij Stelling 3). Voor $\alpha = 20°$ hebben we dan:
$$\cos 60° = 4\cos^3 20° - 3\cos 20°$$
Met $x = \cos 20°$ en $\cos 60° = \frac{1}{2}$ geeft dat:
$$8x^3 - 6x - 1 = 0$$
Uit de algebra is de volgende stelling bekend:
(Wantzel) *Als een 3e-graads vergelijking met rationale coëfficiënten geen rationale oplossing heeft, dan heeft die vergelijking evenmin een construeerbare oplossing*.
Stel nu dat $x = \frac{p}{q}$ een oplossing is van $8x^3 - 6x - 1 = 0$, dan is p een deler van -1 (= c_0) en q een deler van 8 (= c_n).
Dan zou gelden: $x = \cos 20° = \pm 1 \vee \pm\frac{1}{2} \vee \pm\frac{1}{4} \vee \pm\frac{1}{8}$. En dat is duidelijk niet zo. De vergelijking heeft geen rationale oplossing en dus geen construeerbare oplossing. Met andere woorden, cos 20° is niet construeerbaar. En volgens de definitie is dan een hoek van 20° niet construeerbaar.

Gevolg 5. *Volgens Stelling 4: Hoeken van* 10°, 5°, 4°, 2° *en* 1° *zijn niet construeerbaar*.

Stelling 6. *Als een hoek van a° construeerbaar is, dan is a een veelvoud van* 3.

Bewijs. Zij b een hoek die geen veelvoud is van 3°, maar *wel* construeerbaar.
Omdat 3 niet deelbaar is op b en 3 een priemgetal is, geldt: $ggd(3, b) = 1$.
Dan zijn er volgens het Euclidisch delingsalgoritme getallen p en q (met p, q geheel) zo, dat

$$3p - bq = 1$$

Volgens stelling 2 is $3p = p \cdot 3$ construeerbaar, en dat is ook het geval met qb. Dus ook $3p - bq = 1$ is construeerbaar. Maar dit is in tegenspraak met het gevolg van stelling 5: een hoek van 1° is *niet* construeerbaar.
Waaruit de juistheid van de stelling volgt.

Een alternatief bewijs. We beperken ons tot gehele getallen tussen 0 en 90. Deze getallen kunnen worden opgedeeld in drie klassen modulo 3. Voor elke a geldt dan $a = 3x$ of $a = 3x - 1$ of $a = 3x - 2$, voor zekere gehele x.
Stel nu dat de hoek van a° construeerbaar is, maar ongelijk aan $3x$°. Dan is $a = 3x - 1$ of $a = 3x - 2$.
Blijkens Gevolg 3 is de hoek $3x = x \cdot 3$ construeerbaar zodat ook $p = 3x - (3x - 1)$ of $p = 3x - (3x - 2)$ construeer is. Dus een hoek van p° met $p = 1$ of $p = 2$ is construeerbaar.
Dit is in tegenspraak met Gevolg 5.

Zodat we, Gevolg 3 en Stelling 6 samenvattend, vinden:

Stelling 7. *Een hoek a° (met a geheel) is construeerbaar DESDA a is een veelvoud van* 3.

4. Enkele berekeningen

sin 15° en cos 15°. In de gelijkzijdige driehoek ABC (met zijde 2) in de figuur hiernaast is nu:
$DE : BE = DA : BA = \sqrt{3} : 2$ (*bissectricestelling*), of:
$DE : DB = \sqrt{3} : (2 + \sqrt{3})$

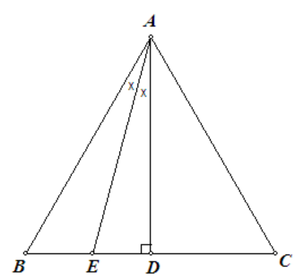

In driehoek ADE is dan: $\tan 15° = \dfrac{DE}{DA} = \dfrac{\sqrt{3}}{\sqrt{3}(2+\sqrt{3})} = 2 - \sqrt{3}$, zodat

$DE = 2\sqrt{3} - 3$ en $AE = \sqrt{24 - 12\sqrt{3}} = 3\sqrt{2} - \sqrt{6}$.
Dan is:

$$\sin 15° = \frac{DE}{AE} = \frac{2\sqrt{3}-3}{3\sqrt{2}-\sqrt{6}} = \frac{(2\sqrt{3}-3)(3\sqrt{2}+\sqrt{6})}{12} = \frac{3\sqrt{6}-3\sqrt{2}}{12} = \tfrac{1}{4}(\sqrt{6}-\sqrt{2})$$

$$\cos 15° = \frac{\sqrt{3}}{3\sqrt{2}-\sqrt{6}} = \frac{3\sqrt{6}+3\sqrt{2}}{12} = \tfrac{1}{4}(\sqrt{6}+\sqrt{2})$$

sin 18° en cos 18°. We hebben (reeds eerder gezien):

$$\sin 18° = \cos 72° = \tfrac{1}{4}(\sqrt{5}-1)$$

$$\cos 18° = \sin 72° = \sqrt{\frac{5+\sqrt{5}}{8}} = \tfrac{1}{4}\sqrt{10+2\sqrt{5}}$$

sin 3° en cos 3°. We hebben nu:

$$\begin{aligned}\sin 3^\circ &= \sin(18^\circ - 15^\circ) = \sin 18^\circ \cos 15^\circ - \cos 18^\circ \sin 15^\circ \\ &= \tfrac{1}{16}(\sqrt{5}-1)(\sqrt{6}+\sqrt{2}) - \tfrac{1}{16}\sqrt{10+2\sqrt{5}}\cdot(\sqrt{6}-\sqrt{2}) \\ &= \tfrac{1}{16}\left((\sqrt{5}-1)(\sqrt{6}+\sqrt{2}) - 2(\sqrt{3}-1)\sqrt{5+\sqrt{5}}\right)\end{aligned}$$

en

$$\begin{aligned}\cos 3^\circ &= \cos(18^\circ - 15^\circ) = \cos 18^\circ \cos 15^\circ + \sin 18^\circ \sin 15^\circ \\ &= \tfrac{1}{16}\sqrt{10+2\sqrt{5}}\cdot(\sqrt{6}+\sqrt{2}) + \tfrac{1}{16}(\sqrt{5}-1)(\sqrt{6}-\sqrt{2}) \\ &= \tfrac{1}{16}\left(2(\sqrt{3}+1)\sqrt{5+\sqrt{5}} - (\sqrt{5}-1)(\sqrt{6}-\sqrt{2})\right)\end{aligned}$$

sin 1°. Hoewel we een hoek van 1° niet kunnen construeren, is het wel mogelijk een reële uitdrukking voor de sinus van een hoek van 1° te vinden.
Immers, stel α = 1° in de uitdrukking $\sin 3\alpha = 3\sin\alpha - 4\sin^3\alpha$ en stellen we vervolgens sin 1° = x, dan gaat deze uitdrukking over in:

$$4x^3 - 3x + (\sin 3^\circ) = 0$$

We kunnen deze 3e-graads vergelijking oplossen. We vinden met behulp van (bijvoorbeeld) het computerprogramma Maple 9 drie oplossingen. Voor sin 1° is dat:

$$-\frac{1}{4}\left(-\sin\left(\frac{\pi}{60}\right)+\sqrt{1-\sin\left(\frac{\pi}{60}\right)^2}\, I\right)^{(1/3)} - \frac{1}{4}\,\frac{1}{\left(-\sin\left(\frac{\pi}{60}\right)+\sqrt{1-\sin\left(\frac{\pi}{60}\right)^2}\, I\right)^{(1/3)}}$$
$$-\frac{1}{2} I\sqrt{3}\left(\frac{1}{2}\left(-\sin\left(\frac{\pi}{60}\right)+\sqrt{1-\sin\left(\frac{\pi}{60}\right)^2}\, I\right)^{(1/3)} - \frac{1}{2}\,\frac{1}{\left(-\sin\left(\frac{\pi}{60}\right)+\sqrt{1-\sin\left(\frac{\pi}{60}\right)^2}\, I\right)^{(1/3)}}\right)$$

Merk op dat er in het antwoord gebruik gemaakt wordt van de letter I; daarmee wordt in Maple het imaginaire deel van de oplossing aangegeven.
Echter na evaluatie van de oplossing (ook met Maple) blijkt dat het imaginaire deel gelijk is aan 0:

$$0.0174524064 + 0.\, I$$

Overzicht van construeerbare hoeken (veelvouden van 3°)

hoek	sinus	benadering
$3^\circ = \frac{1}{60}\pi$	$\frac{1}{16}\left((\sqrt{6}+\sqrt{2})(\sqrt{5}-1) - 2(\sqrt{3}-1)(\sqrt{5+\sqrt{5}}\right)$	0,0523359562
$6^\circ = \frac{1}{30}\pi$	$\frac{1}{8}(\sqrt{30-6\sqrt{5}} - \sqrt{5} - 1)$	0,1045284633
$9^\circ = \frac{1}{20}\pi$	$\frac{1}{8}(\sqrt{10}+\sqrt{2} - 2\sqrt{5-\sqrt{5}})$	0,1564344650
$12^\circ = \frac{1}{15}\pi$	$\frac{1}{8}(\sqrt{10+2\sqrt{5}} - \sqrt{15}+\sqrt{3})$	0,2079116908
$15^\circ = \frac{1}{12}\pi$	$\frac{1}{4}(\sqrt{6}-\sqrt{2})$	0,2588190451

hoek	sinus	benadering
$18° = \frac{1}{10}\pi$	$\frac{1}{4}(\sqrt{5}-1)$	0,3090169944
$21° = \frac{7}{60}\pi$	$\frac{1}{16}\left(2(\sqrt{3}+1)\sqrt{5-\sqrt{5}}-(\sqrt{6}-\sqrt{2})(\sqrt{5}+1)\right)$	0,3583679495
$24° = \frac{2}{15}\pi$	$\frac{1}{8}(\sqrt{15}+\sqrt{3}-\sqrt{10-2\sqrt{5}})$	0,4067366431
$27° = \frac{3}{20}\pi$	$\frac{1}{8}(2\sqrt{5+\sqrt{5}}-\sqrt{10}+\sqrt{2})$	0,4539904997
$30° = \frac{1}{6}\pi$	$\frac{1}{2}$	0,5000000000
$33° = \frac{11}{60}\pi$	$\frac{1}{16}\left((\sqrt{6}+\sqrt{2})(\sqrt{5}-1)+2(\sqrt{3}-1)\sqrt{5+\sqrt{5}}\right)$	0,5446390350
$36° = \frac{1}{5}\pi$	$\frac{1}{4}\sqrt{10-2\sqrt{5}}$	0,5877852523
$39° = \frac{13}{60}\pi$	$\frac{1}{16}\left((\sqrt{6}+\sqrt{2})(\sqrt{5}+1)-2(\sqrt{3}-1)\sqrt{5-\sqrt{5}}\right)$	0,6293203910
$42° = \frac{7}{30}\pi$	$\frac{1}{8}(\sqrt{30+6\sqrt{5}}-\sqrt{5}+1)$	0,6691306064
$45° = \frac{1}{4}\pi$	$\frac{1}{2}\sqrt{2}$	0.7071067812
$48° = \frac{4}{15}\pi$	$\frac{1}{8}(\sqrt{10+2\sqrt{5}}+\sqrt{15}-\sqrt{3})$	0,7431448255
$51° = \frac{17}{60}\pi$	$\frac{1}{16}\left(2(\sqrt{3}+1)\sqrt{5-\sqrt{5}}-(\sqrt{6}-\sqrt{2})(\sqrt{5}+1)\right)$	0,7771459615
$54° = \frac{3}{10}\pi$	$\frac{1}{4}(\sqrt{5}+1)$	0,8090169944
$57° = \frac{19}{60}\pi$	$\frac{1}{16}\left(2(\sqrt{3}+1)(\sqrt{5+\sqrt{5}}-(\sqrt{6}-\sqrt{2})(\sqrt{5}-1)\right)$	0,8386705679
$60° = \frac{1}{3}\pi$	$\frac{1}{2}\sqrt{3}$	0,8660254038
$63° = \frac{7}{20}\pi$	$\frac{1}{8}(2\sqrt{5+\sqrt{5}}+\sqrt{10}-\sqrt{2})$	0,8910065242
$66° = \frac{11}{30}\pi$	$\frac{1}{8}(\sqrt{30-6\sqrt{5}}+\sqrt{5}+1)$	0,9135454576
$69° = \frac{23}{60}\pi$	$\frac{1}{16}\left((\sqrt{6}+\sqrt{2})(\sqrt{5}+1)+2(\sqrt{3}-2)\sqrt{5-\sqrt{5}}\right)$	0,9335804265
$72° = \frac{2}{5}\pi$	$\frac{1}{4}\sqrt{10+2\sqrt{5}}$	0,9510565163
$75° = \frac{5}{12}\pi$	$\frac{1}{4}(\sqrt{6}+\sqrt{2})$	0,9659258263
$78° = \frac{13}{30}\pi$	$\frac{1}{8}(\sqrt{30+6\sqrt{5}}+\sqrt{5}-1)$	0,9781476007
$81° = \frac{9}{20}\pi$	$\frac{1}{8}(\sqrt{10}+\sqrt{2}+2\sqrt{5-\sqrt{5}})$	0,9876883406
$84° = \frac{7}{15}\pi$	$\frac{1}{8}(\sqrt{15}+\sqrt{3}+\sqrt{10-2\sqrt{5}})$	0,9945218954
$87° = \frac{29}{60}\pi$	$\frac{1}{16}\left(2(\sqrt{3}+1)\sqrt{5+\sqrt{5}}+(\sqrt{6}-\sqrt{2})(\sqrt{5}-1)\right)$	0,9986295348
$90° = \frac{1}{2}\pi$	1	1,0000000000